

EVRAK-I DIMAŞK

Yusuf Can AKTAY^{1*}, Yağmur GARDAŞ¹

¹ Göynük Fen Lisesi, Antalya, Türkiye.

* yusufcanaktay@outlook.com

Geliş Tarihi: 16.03.2018 Kabul Tarihi: 20.06.2018

Özet: Kur'ân-ı Kerîm'in Hz. Ebu Bekir döneminde tasnif edilen ve Hz. Osman zamanında çoğaltılarak belli bölgelere gönderilen, ilk nüshalarından kabul edilen Mushaf gibi erken İslâm devri eserleriyle birlikte Evrâk-ı Dimaşk (Şam Belgeleri); yaklaşık on asır boyunca bir araya getirilen Kur'ân yaprakları, ciltler ve çeşitli vakıf belgelerinden oluşmaktadır. İslâmiyet'in ilk asırlarında ceylan derileri üzerine yazılmış olan kayıtlar asırlar içerisinde bu dinin kendi sanatını yaratmasına neden olurken; Evrâk-ı Dimaşk, binlerce sene içerisinde cereyan eden bu değişimin canlı tanıkları olarak İslâm hat sanatı, tezhip sanatı, ciltleme sanatı gibi alanlar ile vakıf geleneği konularında günümüze ışık tutmaktadır. Belgeler, uzun yıllar -Ümeyye Camii- Şam Emevî Camii'nde korunup sonra Topkapı Sarayı'na nakledildiği için adını, geldiği yer olan Şam Emevî Camii'nden almıştır. Emevîye Camii çeşitli asırlarda değişik çapta yangınlar geçirmiş, son büyük yangın Eylül 1893 de Osmanlı egemenliğinde II. Abdülhamit döneminde zuhur etmiştir. Bu büyük yangında camii ile birlikte, bir kısım belge hasar görmüş olmakla birlikte, kurtarılan belgeler Osmanlı başkentinde muhafaza ve tamir edilmek üzere İslâm ilimleri ve sanat dalları camiasına kazandırılarak ilmi istifade imkânına kavuşturulmuştur. Bu çalışmada, Şam Evrakları üzerinden olabildiğince Erken İslâm Dönemi eserlerinin özellikleri ile bu alanlardaki çalışma ve belgelerin günümüze uzanan serüveni tespit edilmeye çalışılmış ve içinde bulunduğumuz dönemde her biri alanında sanat şaheseri kabul edilen bu belgelerin bakım, onarım, saklama, koruma, paylaşma, teşhir, yayınlama koşullarının uygunluğuna dair görüşlerimiz ileri sürülmüştür. Araştırmamız sırasında, elde ettiğimiz çeşitli kaynaklara dayanarak, asırlar öncesine uzanan bu belgelerin günümüz ilim ve sanat camiasında olması gerektiği kadar tanınıp incelenmediği sonucuna varılmıştır.

Anahtar Sözcükler: II. Abdülhamit, Ebu Ümeyye, Vakfiye, Yangın

SHAM DOCUMENTS

Abstract: Evrak-ı Damascus " Sham Documents " together with early Islamic monuments, such as Mushaf, which was classified in the Qur'an in the era of Hz Abu Bakr and accepted from the first copies sent to certain districts in the time of Hz Osman. The Quran leaves, binders and various foundation documents that have been gathered together for about ten centuries. While the writings on the ancestors of the ancestors of the first centuries of Islam cause this religion to create its own art within the ages, The Şam Documents shed light on the subjects of Islamic calligraphy, art of illumination, art of binding and foundation tradition as vivid witnesses of this change which took place in thousands of years. Documents have been taken from Sham Umayyad Mosque, which is the place where the name comes from, as it has been preserved for many years-Ümeyye Mosque-Sham Umayyad Mosque and transferred to Topkapı Palace. The Emevîye Mosque had various fires in various centuries, the last great fire in Ottoman rule in September 1893. It occurred during the reign of Abdülhamit. In this great fire, together with some documents damaged, the recovered documents were brought to the museum of Islamic science and arts, to be preserved and repaired in the Ottoman capital, and the opportunity of benefiting from the scholarship was brought to the possession. In this study, we tried to determine the adventure of the works of the Early Islamic Period as much as possible and the works and documents in these fields through the Şam Evrakları. Our views on the appropriateness of the conditions of maintenance, repair, storage, protection, sharing, display and publishing of these documents, each of which is considered to be an art masterpiece in the field, have been put forward. Based on the various sources we have obtained during our research, these documents dating back centuries have come to the conclusion that they are not as well-known and examined as they should be in today's science and arts mosque.

Keywords: II. Abdülhamit, Ebu Ümeyye, Endowment, Fire.

Şekil 1. Safevi Dönemi'ne ait Kur'an-ı Kerim'de Ciltleme Sanatı (Tarih Öğretmeni Hatice KUŞ'ait Fotoğraf Arşivi'nden).

Giriş

Hız. Ebu Bekir'in hilafete geçmesinden sonra devam eden İslâm fetihleri sürecinde, *Hız. Ebu Ubeyde Bin Cerrah* komutasındaki İslâm orduları, başta Humus ve Şam (Dımaşk) olmak üzere Antakya'ya kadar olan bölgeleri fethederek ilk İslâm devletinin sınırlarını Anadolu'ya kadar dayandırmıştır (Beksaç ve Yazıcı 1995; ss.108-109). İslâm devletinin sınırları genişlemeye başladıkça, Müslümanlar ve İslâm dini, hâkim olunan coğrafyalarının iklim ve kültüründen de etkilenerek kendine özgü bir mimari ve sanat tarzı oluşturmaya başlamıştır. Suriye'nin fethiyle burada çoğalan İslâm cemiyetinin ibadetlerini rahatça yerine getirebilmeleri için bir ibadethane ihtiyacı zuhur olduğunda, bu ihtiyacı karşılayabilmek hususunda, sahabelerden bölgenin fethi ve idaresiyle görevlendirilmiş olan Ebu Ubeyde b. Cerrah (582-640), MS 4. asırdan kalma Roma dönemine ait bir tapınağın bazı kısımlarını camiye çevirmiştir. Bugün Ben-i Ümeyye (-el cami'ul-umevi) ya da kısaca Emevîye Camii diye bilinen camii, on asırlık İslâm eserleri olarak kabul edilen Şam Evraklarının, asırlarca muhafaza edildiği önemli bir ibadet ve ilim merkezi olarak tarihe geçmiştir (Beksaç ve Yazıcı 1995; ss.108-109). En eskisi MS.7/8 asırlara tekabül eden orijinal birçok ünik belgeden oluşan ve Evrak-ı Şam ismiyle son yıllarda tekrar gündeme gelen bu yazma eserler, binlerce yaprakta oluşan Kur'an sayfaları ile hat sanatına, kitap ciltleme sanatına, tezhip sanatına ve Emevîler döneminden başlayarak Abbâsîler, Moğollar, Selçuklu ve en nihayet Osmanlılar döneminde kurulup işletilen Vakıf müesseselerine ışık tutması sebebiyle çalışmamıza konu olmuştur (Şekil 1).

Suriye'de bugün yaşanan savaş ortamı sadece İslâm dönemine ait en eski ve kutsal değerleri tehdit ve hatta yok etmekle kalmayıp, asırlardan beri medeniyete ev sahipliği yapmış bölgenin tüm eski sakinlerine ait ortak miras eserlerini de aynı tehlikeye maruz bırakmıştır. Şam evraklarını asırlarca muhafaza eden Şam Emevîye Camii, mimarisi ve süslemeleri ile en erken İslâm eseri olması yanında, her yüzyılda emsalleri arasında itibarı yüksek ve kıymetli bir cami olarak yer almıştır fakat günümüzde içinde bulunduğu savaş şartlarından dolayı bir depo ve sığınak vazifesi görmektedir.

Yaptığımız araştırma ve incelemeler sonucunda Şam Evrakları ve hususiyetleri konusunda bir kaç gazetede sergi haberi, sergi kataloğu ve basın bülteni açıklamasından başka ulusal ya da uluslararası bir akademik araştırma, makale veya kitap tarafımızca bulunamamıştır. Başbakanlık Osmanlı Arşiv Belgelerine göre, Emevîye Camiinin, değişik dönemlerde yangınlar ve restorasyonlar geçirdiği ve son büyük yangınına da 1893 yılında II. Abdülhamit Döneminde yaşadığını öğreniyoruz (BOA; Akt. Kazan 2016, ss. 334). Buna rağmen Kazan'ın çalışmasında yangından kurtarılabilen belgelerin olduğu ve bunların İstanbul Topkapı sarayına nakledildiği bilgisine yer verilmemiştir. Bugün Şam Evrakları olarak bilinen bu belgelerin gerek Türk, gerek Dünya ilim- sanat camiası tarafından uzun süre incelenme şansı olmamıştır. Zira, Evrak-ı Şam bugün İslâm Eserleri Müzesi olarak bilinen o zamanki adıyla Evkaf-ı İlmiye Müzesine nakledilmiş (1913) ve uzunca bir süre konservasyon ve restorasyon için ilim ve sanat camiasından uzak tutulmuştur.

5 Eylül 2010 yılında Kur'an-ı Kerim'in indirilişinin 1400. yılında İslâm Eserleri Müzesinde Sevgi Kutluay ve Ali

Serkander Demirkol'un küratörlüğünde açılan sergide, Şam Evrakları ilk defa sanatkar ve ilgililerin teşhirine sunulmuştur. Bugün koruma altında bulunan ve 250 bin yapraklı olduğu ifade edilen Şam Evraklarının 250 tanesi 2010 yılında açılan bu sergi için konservatör ve restorasyon uzmanlarınca hazırlanmıştır. 50 tane ünik eserin sergide yer aldığını belirten uzmanlar, Şam evraklarının yüz binlercesi içinden sadece bir kısmı üzerinde 1964 yılından bu yana konservasyon ve restorasyon çalışmaları başlatıldığını, bu alandaki uzmanların çoğunluğunun da yabancı ilim ve sanat adamları olduğunu belirtmişlerdir.

Hiç şüphesiz dünya üzerinde hiç bir kitabın Kur'ân-ı Kerim kadar nüshası hazırlanmamıştır. Bu yüzden de Kur'ân'ın yazım teknikleri eşsiz birçok sanat dalının ortaya çıkmasına ve gelişimine katkıda bulunmuştur. İstanbul İslâm Eserleri Müzesi'nde bulunan Şam Belgeleri incelendiği zaman tarihsel süreç içerisinde Kur'ân'ın yazımında kullanılan üslubun, kitap süslemelerinde kullanılan figürlerin ve ciltleme tekniklerinin gelişim ve değişiminin nasıl seyrettiğini görmek mümkündür.

Şam evrakları arasındaki Kur'ân-ı Kerim yaprakları, sanatsal özelliklerinin yanı sıra üzerlerinde bulundukları vakıf kayıtları ile de hassaten önem arz etmektedir. Üzerinde tarih kaydı ve hükümdar mühürleri bulunan en eski İslâm devri evrakları, Şam Belgeleri olarak kayıt edilmiştir. Koç Holding'in 20 Ekim 2016 tarihli Basın bülteninden edinilen bilgiye göre; Şam Evraklarının bir kısmı (60'a yakın eser) "Kur'ân-ı Kerim Sanatı" ismi altında ABD Washington'da dünyanın en büyük müze ve araştırma enstitüsü olan Smithsonian bünyesindeki Artur M. Sackler Galerisi'nde 20

Şubat 2017 tarihine kadar ilgililer için sergiye sunulmuştur (Anonim 2016).

Şam Emevîye Camii ve Evraklarının Sosyal ve Kültürel Hayata Etkileri

Tarih boyunca birçok müellif tarafından söz konusu edilen Emevîye Camii MÖ I. yüzyıla ait bir Roma mabedi ve onun yanında bulunan *Theodosios* Dönemi'ne ait (379-395) Aziz Yohannes (Hz. Yahya) Kilisesi yerine inşa edilmiştir. MS.635'de Dımaşk'ın fethinden sonra bu Roma mabedinin bir kısmı Ebu Ubeyde Bin Cerrah tarafından camiye çevrilmiştir. Zamanla bu caminin ihtiyacı karşılayamaması üzerine Emevî halifesi Velid Bin Abdülmelik (705-715) tarafından tapınak binasının kalan kısmında bugünkü büyük caminin inşaatı başlatılarak Ebu Ümeyye Bin Cerrahın yaptırdığı bina ile birleşmiştir (Beksaç ve Yazıcı 1995; 109). Çeşitli dönemlerde kaleme alınan seyyah ve tarihçilerin eserlerinden edinilen bilgiye göre; Şam Emevîye Caminin sosyal, siyasal, ilmi ve dini hayattaki yeri oldukça önemlidir. Camii hemen her yüzyılda dinamik ve fonksiyonel olmakla çevresini her daim bir cazibe merkezi kılmıştır. Arşiv belgeleri ve dönemin şahitlerinin ifadelerine göre Emevîlerden, Osmanlılara değin her dönem bir ilim merkezi olan caminin, giderlerini karşılamak üzere çeşitli vakıflar kurulmuş ve işletilmiştir. Camiide Hz. Osman'ın Suriye'ye gönderdiği ve Zehebi'nin, Taberiye'den bu camiye getirildiğini söylediği Mushaf bulunmaktadır. İbn-i Cübeyr (1184) kapalı bir sandıkta tutulan bu Mushafın her gün namazlardan sonra, İbn-i Batuta ise her cuma öğle namazlarından sonra açıldığını, Mushafı öpmek için büyük bir

Şekil 2. Abbasi Dönemi Hz. Ali'ye İzafe edilen Kur'an-ı Kerim (Tarih Öğretmeni Hatice KUŞ'ait Fotoğraf Arşivi'nden)

izdiham yaşandığını belirtmiştir. Camii değişik zamanlarda dini ilimlerin tahsil edildiği, öğrenci ve öğretmenlerin de bir arada yaşadığı bir külliye işlevi görmüştür. 17. yüzyılda Şam'ı ziyaret eden *Abdurrahman El-Hıyari* buradaki eğitime çok rağbet edildiğini, hocalarına *Müderri'sül Kubbe* denildiğini kaydetmiştir. Ayrıca, yapılan ilmi sohbetlere farklı ülkelerden ileri gelen âlimlerin de katıldığını, soru kabul edip cevapladığını, bu sohbetlerde ilmi yeterliliğin ispata çalışıldığını ve eğer ilim sahibi kendini *Kubbetü'l-Nesr* denilen bu ilim sohbetlerinde kanıtlayamaz ise ulema ve halk arasında iltifata mazhar olamayıp tutunamadığını yazmıştır (Beksaç ve Yazıcı 1995; ss.108-109).

Emevîye Camii iki büyük yangından sonuncusunu II. Abdülhamit döneminde yaşamıştır, caminin yapım ve onarım işinin o zaman için oldukça itina ve gayretle yürütüldüğü Başbakanlık Osmanlı Arşivlerindeki kayıtlardan tespit edilmiştir. Aynı dönemde İstanbul'da büyük bir depremin yaşanıp oldukça yüksek tahribat ve can kaybı yaşandığı dikkate alınca, Caminin, İslâm'ın ilk ibadethanelerine örnek olması ve ilk İslâm eserlerine ev sahipliği yapması hasebiyle gereken hassasiyeti göstermek adına tamiratı yapılırken orijinal halinden taviz verilmediği gözlemlenince bunun o günkü şartlarda olağanüstü bir çaba ve zarafet eseri olduğu kanısı hâsıl olmuştur. Camideki yüz binlerce evrak 1911 yılında Topkapı Sarayına getirilerek sonradan bugün İslâm Eserleri Müzesi olarak adlandırılan, o zamanki adıyla Evkâf-ı İslâmiyye Müzesi olan vakfa nakledilmiştir (BOA; Akt. Kazan 2016; ss. 335). Abdülhamit dönemi arşivlerinde yangın, tamirat süreci en ince ayrıntılarına kadar belgelendiği halde Şam Evrakı olarak bilinen belgelerin pek dillendirilmeden sessizce müzeye nakli merak uyandırıcıdır. Belgeler sadece İslâm'ın ilk yazılı örnekleri olmaları açısından değil, vakıf kayıtları aracılığıyla dönemin iktisadi, sosyal, siyasal, kültürel tarihine dair bilgi vermesi ve aynı zamanda ciltçilik, tezhip, hat sanatı gibi pek çok sanat dalının icra yöntemleri ve gelişimini takip açısından da önemlidir (Ateş 1978; ss. 27-90). Değişik yüzyıllarda el değiştiren Şam kenti, yeni sahiplerinin katkılarıyla birlikte hem sanat hem tarih ve hem de ilahiyat bakımından çok önemli belge ve bilgilere ev sahipliği yaparak Şam Evraklarının içerik ve miktarını daha da zenginleştirecektir. Bu belgeler yüz binlerce Kurân yaprağı, deri cilt örnekleri, değişik dönemlerde Emevî, Fâtımî, Abbâsî, Selçuklu (İlk büyük yangından sonra caminin onarımını yapan Büyük Selçuklu Hükümdarı Melikşah'tır.), Eyyübî,

Osmanlı, Moğol hükümdarları ve vakfiyelerine ait belgeler, el yazmaları, mühürleri içeren farklı içerikte evraklardan oluşmaktadır. Bugün pek çoğunun akibeti bilinmemekle birlikte, 1911'de son yangından sonra, kurtarılan 250 bin yaprak kadar evrak, İstanbul'a getirilerek güven altına alınabilmiştir.

Sonuç ve Tartışma

Şam Evraklarının asırlarca ev sahipliğini yapan Emevî Camii, mimari özellikleri, tarihçesi, faaliyetleri ve yangınları ile pek çok kez araştırma konusu olmakla birlikte, inceleme konumuz olan Şam Evrakları hakkında çok fazla malûmat sahibi olmamızın sebebi, ihtimaldir ki belgelerin külliyyetli bir kısmının yangınlarda yok ya da harap olmasıyla ve İstanbul'a getirildikten sonra da uzunca bir süre inceleme ve araştırmaya kapalı olmasıyla açıklanabilir.

Şam evrakları sadece İslâm dini, ilmi ve İslâm eserleri açısından değil, tüm insanlık açısından uygarlığın sanat, iktisat, siyaset ve tarihine ışık tutması hasebiyle kıymetlidir. Günümüzde bu coğrafyada yaşananlar, sadece bugün var olan insanların değil, henüz var olmamış gelecek neslin de sorunudur. Çünkü bu ve benzer savaşlarda kaybolan eserler, ortak kültür eserleridir ve tüm insanlığın ortak mirasıdır. Kaldı ki bunlar sadece sanat ya da din alanında değil yaşanan tarihe ışık tutma açısından da çok önemli belgelerdir. Bu belgelerin korunması, saklanma koşulları, sergilenme koşulları, ilmi camiada araştırma koşulları nedir, uygulama koşullarına riayet ediliyor mudur, belgeler araştırmacıların incelemesine ne derecede açıktır tam ve kesin bilgilere ulaşılamamıştır. Sahibi bulunduğumuz eşî ve benzeri olmayan bu eserleri koruma ve inceleme koşullarımız, ilmi uygulama kriterlerine göre yapılması tek temennimiz iken; çalışmamız, konuya dikkat çekerek bizden daha nitelikli araştırmacıların bu konuda daha detaylı araştırma yapmalarına öncülük edecektir.

Teşekkür

Çalışmamızda bize büyük emek veren ve Tarih dersi konularına farklı bir bakış açısı geliştirmemizi sağlayan Tarih Öğretmenimiz Hatice KUŞ' a teşekkürü bir borç biliriz.

KAYNAKLAR

- Anonim 2016. Koç Holding Basın Bülteni. 20 Ekim 2016. koc.com.tr/tr-tr/koc.../basin.../PressRelease/Smithsonian-Basin-Bulteni-20_10_2016.p. Son erişim tarihi: 24.02.2018.
- Ateş, İ., 1978. Şam Ümeyye Camii ve Vakfiyesi. Vakıflar dergisi. Cilt.XII s.27-90.
- Beksaç, A. E., Yazıcı, T. 1995. Emevîye Camii. DİA. Cilt.11. s. 108-109.

- Kazan, H. 2016. 1893 Yangını Sonrası Şam Emevî Camii Restorasyonu. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İrade Hususi Evrakı.17/13. Ss.334.
- Kazan, H. 2016. 1893 Yangını Sonrası Şam Emevî Camii Restorasyonu. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Yıldız Perakende Arzuhal ve Journaller. 27/79. ss. 335.